

FAKİHLERİN ABDESTİN FARZLARINI ARAP DİLİ İLE İSTİDLÂLLERİ: MÂİDE 5/6 ÖZELİNDE*

Muhammed Fatih ERGEN*

Öz

Bu çalışma Mâide sûresi 6. âyet-i kerimesi özelinde müçtehitlerin abdestin farzlarını nasıl belirlediklerini ortaya koymaktadır. Müçtehitler, bu farzları belirlerken âyette bahsedilen kelimelerin anlamlarını, edatların anlam ve kullanımlarını, cümlelerin i'rabını göz önüne alarak hükme ulaşmışlardır. Fakihler, Arap dilinin farklı anlamlara izin verdiği noktalarda bazı hükümlerde ihtilaf ederken, cümleden tek bir mananın anlaşıldığı yerlerde ortak hükme varmışlardır. Bu çalışma, abdestin farzlarının âyet-i kerimeden nasıl istidlâl edildiğini göstermenin yanı sıra hüküm istinbat edebilmek için Arap dilinin inceliklerine vukufiyetin önemini de ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Fıkıh, Farz, İstidlâl, Abdest, Mâide.

The Istidlal of the Fuqaha on the Fards of Ablution with Arabic Language: In Terms of the Sixth Verse of Sura al-Maida

Abstract

This study reveals that how mujtahids determine the fards of ablution based on the 6th ayat of the surah al-Maida. While determining these fards, the mujtahids reached a decision by taking the meanings of the words that mentioned in the ayat, the meaning and usage of prepositions and considered the i'rab of the sentences. While the fuqaha disagreed on some decisions where the Arabic language allows different meanings, they agreed on places where the language allowed a single meaning to be understood. This study shows that the importance of knowing the meanings of words, prepositions and the i'rab of the sentence on behalf of the fuqaha. At the same time, it shows that how istidlal the fards of ablution from the Ayat Karima.

Keywords: Arabic Language, Fard, Istidlal, Ablution, Maida.

Giriş

İslam dininin öne çıkan özelliklerinden biri de Rabbânî oluşu; hahamlar ve ruhbanlar gibi din adına söz söyleme yetkisi bulunan din adamı sınıfının olmayışıdır. Dolayısıyla din temelinde ifade edilen sözlerin nassların zahirine tenakuz etmemesi ve sözü söyleyene bakılmaksızın verilen hükmün delillendirilmesi, İslam dininde bir prensip olarak kabul görmüştür. Dolayısıyla dinî bir te'velin kabul edilmesi, nassların lafızlarından hareketle anlaşılmasına bağlıdır. Bu sebeple doğrudan veya dolaylı olarak nassların anlam sınırlarını aşan yorumlar, âlimler tarafından reddedilmiştir. Bu bağlamda İslam'ın temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin Arapça olması, Arap diline verilen önemi artırmış ve dilin etimolojik, morfolojik ve semantik kimliği, anlamın belirlenmesinde mihenk

-
- * Bu çalışma, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Ali BULUT'un danışmanlığında hazırlanan "Fıkhî Mezhepler Arasındaki İhtilaflarda Arap Dilinin Etkisi Bidâyetü'l-Müctehid Örneği" isimli doktora tezinden üretilmiştir.
 - * Doktora Öğrencisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, E-Mail: m_fatih_ergen@hotmail.com, Orcid no: [0000-0002-3249-0556](https://orcid.org/0000-0002-3249-0556).

taşlarından biri olmuştur. Bu durumun farkında olan fıkıhçılar, Kur'ân ve sünnet metinlerini ele alırken dilsel faktörleri asla göz ardı etmemişlerdir.

Fıkıh tarih boyunca farklı mezhep ve akımlar, Kur'an ve sünnetten hükümler istinbat ederken farklı metot ve yöntemler benimsemişlerdir. Ancak bütün mezhep ve fırkaların usûl anlayışlarının ortak noktası Arap dilinin kaide ve kuralları olmuş, istinbatlarını da bu kural ve kaideleri dikkate alarak yapmışlardır. Bu kıstas, hem Ehl-i re'y ve Ehl-i hadis tarafından hem de Batınîler dışında Sünnî-gayri Sünnî bütün fırkalar tarafından kabul görmüştür. Ancak günümüzde bu durumun yer yer zayıfladığı, Arap dili sınırlarının dikkate alınmadığı yorumların varlığı göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Arap yarımadası ve Avrupa gibi selefi hareketin yayıldığı toplumlarda Arap dili belâğatı dikkate alınmaksızın lafızlardaki hakikat-mecaz anlamlar göz ardı edilerek doğrudan anlaşılmanın İslam'a nispet edildiği görülmektedir. Yine Orta Asya gibi Arap olmayan toplumlarda Arap dilinden kopuk batını te'viller ekseninde fikhî yorumların yapıldığı da inkâr edilemeyecek bir gerçektir. Ayrıca Arap dilinin özelliklerinin dikkate alınmamasından kaynaklanan diğer güncel bir problem de âyet mealleri veya hadis tercümelelerinden fikhî görüşler ortaya atılmasıdır. Bu sebeple bu araştırmada müçtehitlerin Mâide sûresi 6. âyet-i kerime çerçevesinde abdestin farzlarını belirlemede Arapçanın kâide ve kurallarını nasıl dikkate aldıkları ve bu konuda ne kadar titiz bir çalışma ile hükme ulaştıkları ortaya konulmaya çalışılacak ve hükmün tespitinde Arap dilinin önemine vurgu yapılacaktır.

1. Abdestin Farzlarındaki İhtilafın Nedeni

Allah Teâlâ, farz, vacip ve nafile ibadet ayrımı yapmadan bazı ibadetlerin sahih/geçerli olabilmesi için abdest almayı şart koşmuştur. Bu eylem, ibadetlerin birçoğu için şart koşulmasının yanı sıra temizlik için de birçok hadis-i şerif ile teşvik edilmiştir. Bu özelliklerinden ötürü abdest, Müslümanlar için günlük hayatta çok sık tekrarlanan bir amel halini almıştır.

Abdestin nasıl alınması gerektiği hususunda gerek Kur'ân'da gerekse sünnette birçok tafsilat verilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm ile abdestin farzları bildirilmişken sünnet ile de genellikle farzların dışındaki hükümler beyan edilmiştir. Fakihler tarafından detaylıca incelenen abdest, gerek farzları gerekse diğer hükümleri yönüyle delilleriyle ortaya konulmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'de abdestin farzları *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ* "Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı mesh edin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın)."¹ âyet-i kerimesi ile istinbat edilmiştir. Fakihlerin abdestin sünnetlerinde bazı ihtilafları söz konusu olduğu gibi ilgili âyetten hareketle abdestin bazı farzlarında da ihtilafları görülmektedir. Bu ihtilaflarının birçok sebebi olmakla beraber bunlardan bazılarının Mâide sûresi 6. âyet-i kerimede kullanılan müşterek lafızlar, edatlar, takdim ve tehir ve âyetin i'rab'ı gibi lugavî hususlar olduğunu söylememiz mümkündür. Bu hususların her birini dikkatlice inceleyen fakihler –birbirinden farklı da olsa- Arap dili sınırları çerçevesinde kalarak kendi hükümlerini istinbat etmişlerdir.

2. Abdestin Farzlarındaki İhtilaflar ve Arap dilinin Hükme Etkisi

2.1. Dirsekleri Yıkamak

Âyet-i kerimede fakihlerin ihtilaf ettiği meselelerden biri *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ* "dirseklere kadar ellerinizi/kollarınızı yıkayın"² cümlesinde geçen dirseklerin de ellerle birlikte yıkanıp yıkanmayacağıdır. Her ne kadar fakihler, elleri yıkamanın abdestin farzlarından olduğunda ittifak etmiş olsalar da³ dirseklerin de bir farz olarak yıkanmasının ayet-i kerimeden anlaşılıp

¹ el-Mâide 5/6.

² el-Mâide 5/6.

³ Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ruşd el-Kurtubî, *Bidâyetu'l-Muctehid ve Nihâyetu'l-Muktesid*, thk. Mâcid Hamvî, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1995), 1/3; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î, *el-Umm*, thk. Rif'at Fevzî 'Abdulmuṭṭalib, (Dâru'l-Vefâ, el-Mansûre 1422/2001), 2/56.

anlaşılacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir.⁴ Hanefî, Malikî ve Şafîiler dirseklerin yıkanmasının farz olduğunu söylerken⁵ Zahirîler, farz olmadığı görüşündedirler.⁶

Fakihlerin, “وَأَيْدِيكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ”/dirseklere kadar ellerinizi/kollarınızı yıkayın”⁷ cümlesinden iki farklı anlam çıkarmaları إِلَى (ilâ) ve الْيَدُ (el-yed) lafızlarının anlamlarından kaynaklanmaktadır.⁸ Şöyle ki Arap dilinde إِلَى edatının kendisiyle mecrûr olan cümleye, eylemi taşıyıp taşımadığında (yani gâyenin mugayyâya dâhil olup olmadığı) ihtilaf vardır. Kimi nahiv âlimleri mutlak dâhil olduğunu savunsa da⁹ İbn Uşfûr (ö. 669/1270) gibi bazı nahiv âlimleri bunu söyleyebilmek için karineye ihtiyaç olduğu görüşündedirler.¹⁰ Dolayısıyla gâye mugayyâ ile aynı cinsten olduğunda إِلَى edatının eylemi mecrûr yaptığı kelimeye taşıdığı nahiv alimlerinin ittifak ettiğini söylememiz mümkündür. Bu kaideden hareketle Cumhur، الْكَفُّ (El) الْيَزَاعُ (Önkol) ve الْعَضُدُ (Pazu) denilen kısımları da kapsayan bir organ olarak, “kol” diye tanımlamışlardır.¹¹ Dolayısıyla onlara göre وَالْأَيْدِيَّ إِلَى الْمَرَافِقِ cümlesi “dirseklere kadar kollarınızı yıkayın” mealinde olduğundan onlar ayet-i kerimde kolların bir bölümü olan dirseklerin de yıkanması emredildiği hükmüne varmışlardır. Zahirîler ise يَدٌ kelimesini الْكَفُّ olarak tanımladıklarından ötürü¹² dirsekleri yıkama emrine dâhil etmemişlerdir. Onlara göre ayette إِلَى الْمَرَافِقِ denilmesinin nedeni, dirseklerin yıkanmasını bildirmek değildir. Bu cümle الْيَزَاعُ olarak adlandırılan bölgeyi yıkamanın abdestin bir farzı olduğunu bildirmek içindir.¹³ Bu kabullerden hareketle Zahirîlere göre ayet-i kerime “dirseklere kadar ellerinizi yıkayın” mealıyla kabul edilmiştir. Elde ettikleri mealden de anlaşılacağı üzere Zahirîler dirsekleri يَدٌ lafzının cinsinden kabul etmeyerek dirseklerin yıkanması gerektiğinin ayetten anlaşılmadığını, dolayısıyla dirseklerin yıkanmasının abdestin farzlarından olmadığı hükmünü istinbat etmişlerdir. Görüleceği üzere ayetten yapılan her iki istinbat farklılık arz etmiş olsa da Arap dili sınırlarını aşmamaktadır.

⁴ İbn Rüşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/31; Ebû 'Omer Yûsuf b. 'Abdullâh b. Muḥammed b. 'Abdilberr en-Nemerî, el-İstizkâr, thk. Sâlim Muḥammed 'Aṭâ-Muḥammed 'Alî Mu'avviḍ, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000), 1/128.

⁵ İbn Rüşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/18; İbn Abdilberr, el-İstizkâr, 1/128; 'Alâ'uddîn Ebûbekir b. Mes'ûd b. Aḥmed el-Ḥanefî el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Şanâ'i fî Tertibi's-Şerâ'i*, (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/4; Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Aḥmed b. Muḥammed b. Kudâme el-Cemâ'îlî el-Makdisî, *el-Muḡnî*, thk. 'Abdullâh et-Turkî-Abdulfettâḥ Muḥammed el-Ḥulv, (Riyad: 'Alemu'l-Kutub, 1417/1997), 1/172; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu' Şerḥu'l-Muhezzeb*, (Dâru 'Alemlî-Kitâb, 1423/2003), 1/25; Ebu'l-Me'âlî Maḥmûd b. Aḥmed b. Abdulaziz b. 'Omar b. Mâze el-Ḥanefî, *el-Muḥîṭu'l-Burhânî fî'l-Fıkhî'n-Nu'mânî*, thk. Abdulkerîm Sâmil el-Cundî, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2004), 1/35; Ebû Muḥammed Ḥarb b. İsmâ'îl b. Ḥalef, *Mesâ'ilü Ḥarb b. İsmâ'îl el-Kirmânî*, thk. Muḥammed b. 'Abdullâh, (Beyrut: Muessesetu'r-Reyyân, 2013), 121; Ebû 'Abdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî, *el-Mesa'il - Rivâyetu Ebî Dâvûd es-Sicistânî*, thk. Ebû Mu'âz Târiḳ b. 'Avdillâh b. Muḥammed, (Mısır: Mektebetu İbn Teymiyye, 1420/1999), 202; Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme, *el-Mebsûṭ*, thk. Ḥalîl Muhyiddîn el-Meyyis, (Beyrût: 1414/1993, 1/7; Ebûbekir Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Aḥmed, *Tuḥfetu'l-Fukahâ*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994), 9; el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Şanâ'i*, 1/4; Ebû Muḥammed Maḥmûd b. Aḥmed el-'Aynî, *el-Binâye Şerḥu'l-Hidâye*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420/2000), 1/319; Ebû Muḥammed 'Abdulvehhâb b. Alî, *et-Telkîn fî'l-Fıkhî'l-Mâlikî*, thk. Ebî 'Uveys Muḥammed el-Ḥasanî et-Ṭavvânî, (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425/2004), 1/17; Ebu'l-Abbâs Aḥmed b. İdrîs el-Ḳarâfî, *ez-Zahîre*, thk. Muḥammed Ḥaccî, (Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1994), 1/255; Ebû'l-Ḳâsım 'Omer b. el-Ḥuseyn el-Ḥırakî, *Muḥtaşaru'l-Ḥırakî*, (Dâru's-Şahâbe li't-Turâş, 1413/1993), 13.

⁶ İbn Abdilberr, el-İstizkâr, 2/23; İbn Rüşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/31; Ebû Muḥammed 'Alî b. Aḥmed b. Ḥazm el-Endelusî, *el-Muḥallâ bi'l-Âsâr*, thk. Abdulġaffâr Suleyman el-Bundârî, (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1424/2002), 1/297.

⁷ el-Mâide 5/6.

⁸ İbn Rüşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/31.

⁹ Muḥammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Ḥayyân Eşîru'ddîn el-Endelusî, *et-Tezyîl ve't-Tekmil fî Şerḥi Kitâbi't-Teshîl*, thk. Ḥasen Hindâvî, (Dimeşk), 11/160-162.

¹⁰ Ebû Ḥayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 11/160-162.

¹¹ el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Şanâ'i*, 1/4; Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Muḥammed el-Mâverdî el-Başrî, *el-Ḥavî'l-Kebîr fî Fıkhî Mezḥebî'l-İmâmi's-Şâfi'i*, thk. Alî Muḥammed Me'ûd-Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûd, (Beyrut: Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, 1419-1999), 1/113.

¹² İbn Ḥazm, *el-Muḥallâ*, 1/374.

¹³ İbn Ḥazm, *el-Muḥallâ*, 1/297.

2.2. Başın Mesh Edilme Ölçüsü

Mâide suresi 6. ayet-i kerimede zikredilen *وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ* “başlarınızı mesh edin”¹⁴ cümlesinden hareketle müctehitler, abdestin farzlarından birisinin de başı mesh etmek olduğunu istinbat etmişlerdir.¹⁵ Ancak aynı cümleden başın ne kadar bir miktarının mesh edilmesinin farz olduğunda ihtilâf etmişlerdir. İmam Mâlik(ö. 179/795), “Başın tamamını mesh etmek farzdır”¹⁶ derken, İmam Ebû Hanife (ö. 150/767), İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Mâlikî mezhebinin bazı fakihleri, “bir miktarın mesh edilmesi yeterlidir”¹⁷ demektedirler.

Âlimlerin *وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ* “başlarınızı mesh edin”¹⁸ cümlesinden iki farklı hükmü istinbat etme sebepleri cümledeki *الْبَاءُ* (Bâ) harfidir.¹⁹ Şâfiîler, cümledeki *الْبَاءُ* harfinin “*تَبْ'ئِزْ/التَّبْعِيضُ*” (bir kısmı) manasında olduğunu söylerken,²⁰ Hanefî ve Malikiler ise “*تَبْ'ئِزْ*” değil “*الْإِلْسَاقُ/الْإِلْصَاقُ*” (bağlamak, bitişirmek) manasında olduğunu kabul etmektedirler.²¹ Dolayısıyla *الْبَاءُ* harfinin anlam tercihinde ihtilaf eden Şâfiî ve Hanefîler hükümde ittifak ederken harfin anlam tercihin de ihtilaf eden Malikî ve Hanefîler hükümde ihtilaf etmişlerdir.

Cümledeki *الْبَاءُ* harfine “*تَبْ'ئِزْ*” manası veren Şâfiîlerin konu ile alakalı delillerini ise Mâverdi (ö. 450/1058) şu cümlelerle nakletmektedir;

“ *وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ* /başlarınızı mesh edin”²² ayet-i kerimede başın bir kısmını mesh etmenin yeterli olduğuna *الْبَاءُ* harfinin ‘*تَبْ'ئِزْ*’ manasında olması delalet etmektedir. Harfin bu manada olduğuna ise iki delilimiz vardır;

*Birincisi; Araplar, bir amaç olmaksızın zait/fazlalık harf kullanmazlar. Dolayısıyla harfin, burada iki manadan birisinde olduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu manalardan biri ‘ilsâk’ diğeri ise ‘تَبْ'ئِزْ’dir. Fiilin bu harf sayesinde müteaddilik kazandığı مَرَرْتُ بِرَيْبِي (Zeyd’e uğradım) vb. sözlerde harfin ilsâk manasında olduğunu söylememiz lazımdır. Nitekim bu cümlelerin مَرَرْتُ بِرَيْبِي olarak kullanımı Arap dili açısından doğru değildir. Ancak وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ cümlesinde böyle bir durum söz konusu olmayıp ayette *الْبَاءُ* harfi olmadan da وَامْسَحُوا fiil mefulüne geçiş sağlayabilmektedir. Dolayısıyla ayette kullanılan وَامْسَحُوا fiili mefule harfe ihtiyaç duymadan geçişli bir fiil cinsinden olduğu için burada ‘ilsâk’ manası vermek doğru değildir. *الْبَاءُ* harfinin *تَبْ'ئِزْ* manası ise fiilin harfe ihtiyaç duymadan mefulüne geçiş sağladığı yerlerde kullanılmaktadır. Dolayısıyla harfin bu cümlede bir mana ifade etmek için geldiğini söylememiz gerekir ki o mana da *تَبْ'ئِزْ*dir. Ayet-i kerimede *الْبَاءُ* harfinin *تَبْ'ئِزْ* manasında olduğuna bir diğer delilim, Araplar bir cümleyi kısaltarak söylemek istediklerinde *كَيْبَعُ* cümlesindeki gibi kelimelerin baş harflerini söylemekle yetinmeleridir. Aynı şekilde ayette de cümlelerin aslı *بَعْضُ رُؤُسِكُمْ* iken cümle kısaltılarak *بَعْضُ* kelimesi yerine kelimenin ilk harfi olan *الْبَاءُ* söylenmiş, *بُرُؤُسِكُمْ* denilmiştir.”²³*

¹⁴ el-Mâide 5/6.

¹⁵ İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/32; İbn Abdilberr, el-İstiżkâr, 1/129.

¹⁶ İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/32; İbn Abdilberr, el-İstiżkâr, 1/129; Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî, *el-Mudevvene*, (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/113; İbn Abdilberr, *İhtilâfu Akvâli Mâlik ve Ashâbih*, thk. Hamîd Muhammed Laḥmar, 41.

¹⁷ İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/32; İbn Abdilberr, el-İstiżkâr, 1/129; el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-Sânâ'i*, 1/4; eş-Şâfiî, *el-Umm*, 2/56.

¹⁸ el-Mâide 5/6.

¹⁹ İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/32.

²⁰ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Ḳurtubî, *el-Câmi' li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân*, thk. Hişâm Semîr el-Buḥârî, (Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kutub, 1423/2003), 6/88.

²¹ Ebû'l-Berekât Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud En-Nesefî, *Keşfü'l-Esrar Şerhü'l-Musannef ala'l-Menar ma'a Şerhi Nuri'l-Envar ala'l-Menar*, (Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye), 1/337; Ahmed b. Ğânim b. Sâlim el-'Ezherî el-Mâlikî, *el-Fevâkihü'd-Devvânî 'alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Ḳayravânî*, (Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 1/142; Ebu Bekr b. Hasan El-Keşnâvi, *Eshelül Medârik Şerhu İrşadis Salik fi Mezhebi İmamîl Eimmeti Malik*, (Lübnan: Dâru'l-Fikr), 1/78; Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ruşd el-Ḳurtubî, *el-Muḳaddimâtu'l-Mumehhidât*, thk. Muhammed Huccî, (Beyrût: 1408/1988), 1/77; Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Alevî el-Harerî, *Tefsîru Hadaiki'r-Ravhi ve'r-Reyhan Fî Ravabi ulûmi'l-Kur'ân*, Mekke: Dar Tug ve Necah), 7/140.

²² el-Mâide 5/6.

²³ Mâverdi, *el-Hâvî'l-Kebîr*, 1/115-116.

Malikî ve Hanefî fakihleri, **الْبَاءُ** harfinin manasında ittifak etmelerine rağmen farklı hüküm istinbat etmişlerdir. Bu durum ayette hazf ve/veya kalb olduğu kabulünden kaynaklıdır.²⁴ Ayrıca Arap dilinde **مَسَحَ** fiili iki mefûl alan bir fiil olup, mefûllerden birine herhangi bir edata ihtiyaç duymadan geçişkenlik sağlarken ikinci mefûle ise mesh edilmesi istenilen aletin başına gelen **الْبَاءُ** harfi vasıtasıyla geçmektedir.²⁵ Buradan hareketle Hanefîler, **وَأَمْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ** cümlesinde mesh aleti olan elin hazfedildiğini, **الْبَاءُ** harfinin ise cümlede yer değiştirdiğini söyleyerek cümlenin aslında **وَأَمْسَحُوا رُؤُسَكُمْ** *“Ellerinizi başınızı mesh edin”* manasında olduğunu kabul etmişlerdir.²⁶ Dolayısıyla onlar bu hükümde mesh aleti olan ele itibar ederek elin tamamının başın dörtte birine tekabül ettiğini²⁷ veya elin çoğu tamamı hükmündedir kabulü ile en az üç parmak²⁸ veya nâsiye miktarı²⁹ başın mesh edilmesi gerektiği gibi farklı hükümler istinbat etmişlerdir. Malikîler, ayette hazfın varlığını kabul etseler de onlara göre cümlede **الْبَاءُ** edatının yer değiştirmesi söz konusu değildir. Dolayısıyla Malikîlere göre cümlenin anlamı **وَأَمْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ أَيْدِيَكُمْ** *“başınızla elinizi mesh edin”* mealinde olup³⁰ mesh aleti baş olarak kabul edilmiş ve tamamı ile mesh edilmesi gerektiği söylenmiştir.

2.3. Ayakların Temizliği

İslam âlimleri ilgili ayet-i kerimeden hareketle ayakların temizlenmesinin de abdestin farzlarından olduğunda ittifak etmişlerdir.³¹ Konu ile alakalı ihtilafları ise ayak temizliği, onları yıkamak suretiyle mi yoksa mesh etmek suretiyle mi yapılması gerektiğindedir.³² Cumhur, *“Abdestte farz olan ayakları yıkamaktır”*³³ derken, bazıları *“ayakların temizliği mesh etmektir.”*³⁴ demişlerdir. Taberî (ö. 310/923) ve Davûd ez-Zahirî (ö. 270/884) ise³⁵, *“Abdest alan kişi yıkamak veya mesh*

²⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Yûsuf b. Aḥmed b. ‘Abdullâh İbn Yûsuf· Cemâleddîn İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'arîb*, thk. Dr. Mâzin el-Mubârek-Muḥammed Alî Ḥamdullâh, (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 143.

²⁵ Muhammed b. Yûsuf b. ‘Alî b. Yûsuf b. Ḥayyân el-Endelusî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fi't-Tefsîr*, thk. ‘Âdil Aḥmed ‘Abdulmevcûd- ‘Alî Muhammed Mu‘avviḍ, (Beyrut: 1422/2001), 3/451; Muhammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme, *Usûlu's-Seraḥsî*, (Beyrût: Dâru'l-Ma‘rife), 1/229; Celâlu'd-Dîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûṭî, *Mu'tereku'l-Akrân fi I'câzi'l-Kur'ân: I'câzu'l-Kur'ân ve Mu'tereku'l-Akrân*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1408/1988), 2/93; Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. ‘Alî Şîrî, (Dâru'l-Fikr, 1424), 20/379.

²⁶ Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye fi Şerḥi Bidâyeti'l-Mubtedî*, thk. Ṭallâl Yûsuf, (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, 1/15; Alâ'uddîn es-Semerḳandî, *Tuḥfetu'l-Fuḳahâ'*, 10; Abdulḡanî b. Ṭâlib b. Ḥammâde b. İbrâhîm el-Ġanîmî ed-Dimeşkî el-Meydânî el-Ḥanefî, *el-Lubâb fi Şerḥi'l-Kitâb*, thk. Muhammed Muḥyiddîn Abdulḡamîd, 1/7.

²⁷ Ḳudûrî, *et-Tecrîd*, thk. Muhammed Aḥmed Serrâc-Alî Cum'a Muhammed, (Kâhire; 1427/2006), 1/118.

²⁸ İbn Ruşḍ, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/32; Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. el-Ḥasen eş-Şeybânî, *el-Asl, Mukaddime*, thk. Muhammed Boynukalın, Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 2012), 84; es-Seraḥsî, *el-Mebsût*, 1/63.

²⁹ Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Aḥmed el-Ḳudûrî, *Muḥtaşaru'l-Ḳudûrî fi'l-Fıḳhi'l-Ḥanefî*, thk. Kâmil Muhammed Muhammed Uveyḍa, 11.

³⁰ Ebu'l-Ḥasen Alî b. Aḥmed b. Mukrim el-'Adevî, *Hâşiyetu'l-'Adevî 'alâ Kifâyeti't-Ṭâlibi'r-Rabbânî*, thk. Yûsuf eş-Şeyḥ Muhammed el-Bikâ'î, (Beyrût: Dâru'l-Fikr) 1/1592.

³¹ İbn Ḥazm, Ebû Muhammed ‘Alî b. Aḥmed el-Endelusî, *Merâtibu'l-İcmâ' fi'l- 'İbâdât ve'l-Mu'âmelat ve'l-İ'tikâdât*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye), s. 19.

³² İbn Ruşḍ, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/37.

³³ Bkz: Ebû Bekr ‘Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan‘ânî, *el-Mušanef*, thk. Ḥabîburrahmân el-Azamî, (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403), 1/18-30; Ebu'l-Ḥasan ‘Alî b. el-Ḥuseyn b. Muhammed es-Suḡḍî el-Ḥanefî, *en-Nutef fi'l-Fetvâ*. thk. Şalâhuddîn en-Nâhî, (Ammân- Beyrût: Dâru'l-Furḳân-Muessesetu'r-Risâle, 1404/1984), 18; el-Kâsânî, *Bedâ'i' u's-Şanâ'i'*, 1/5; eş-Şâfi'î, *el-Umm*, 2/59; el-Mâverdî, *el-Ḥâvî'l-Kebîr*, 1/123; İbn Yûnus, *el-Câmi' li Mesâ'ili'l-Mudevvene*, 1/19; İbn Abdilberr, *el-İstiżkâr*, 2/41.

³⁴ İbn Ruşḍ, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/37; en-Nevevî, *el-Mecmu'*, 1/417; es-Seyyûrî, Ebû ‘Abdullâh el-Mikḳâd b. ‘Abdullâh e-Fâḍıl (ö.826/1423), *Kenzu'l-'Arfân fi Fıḳhi'l-Kur'ân*, 1/30.

³⁵ İbn Ruşḍ, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/38.

etmekten hangisini isterse onu yapmakta özgürdür.”³⁶ diyerek her iki görüşü de cem etme yolunu tercih etmişlerdir.

Fakihlerin bu ihtilaf sebebi hakkındaki genel kanı ayet-i kerimenin وَأَرْجُلُكُمْ (Erculekum) ve وَأَرْجُلِكُمْ (Erculikum) şeklinde iki sahih kıraatinin olmasıdır.³⁷ Nitekim üstün ile okunduğunda ayakların yıkanması anlaşılırken, وَأَرْجُلِكُمْ (Erculikum) şeklinde esre ile okunduğunda ayakların mesh edilmesi anlaşılmaktadır. Ancak gerek Cumhur gerekse diğerleri ayet-i kerimenin her iki kıraatini de kabul ederek Arap dili çerçevesinde iki kıraatten de aynı hükmü istinbat edebilmiştir.³⁸

Cumhur, وَأَرْجُلِكُمْ kıraatinden anlaşılan zahir mananın ayakların yıkanması olduğunu söylemişlerdir. Esre ile وَأَرْجُلِكُمْ şeklinde okunduğunda ise ayet-i kerimeden yine yıkamak manasının anlaşıldığını savunmuştur.³⁹ Cumhura göre lafzın esre ile okunma sebebi ise civârdan⁴⁰ kaynaklıdır. İkinci görüş sahipleri ise وَأَرْجُلِكُمْ kıraatini te’vil ederek lafzın üstün okunma nedeninin *el-atf ale'l-mahal* (kelimenin cümledeki konumuna yapılan atıf) olduğundan üstün okunduğunu kabul etmiş⁴¹, وَأَرْجُلِكُمْ şeklindeki fethalı kıraatin de ayakların mesh edilmesini bildirdiğini savunmuşlardır. Dolayısıyla konu ile alakalı rivayetler vb. deliller göz ardı edilerek konu Arap dili açısından ele alındığında her iki kıraatten de ayakların mesh edilmesine veya yıkanmasına yol bulma imkânı vardır. Yapılan istidlâller incelendiğinde ayakların yıkanmasını savunanların da mesh edilmesi gerektiğini savunanların da Arap dilinin sınırları dışına çıkmadığı açıkça görülmektedir.

2.4. Ka‘b’in Yıkaması

Maide suresinin 6. ayet-i kerimesindeki “وَأَرْجُلِكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ/ayaklarınızı/bacaklarınızı iki ka‘b’a kadar (yıkayın)”⁴² cümlesinden abdest için ayakların yıkanması gerektiğini istinbat eden fakihler, aynı ayet-i kerimeden ayakların nereye kadar yıkanması gerektiğinde yani ayet-i kerimede “ka‘b” olarak adlandırılan bölgenin yıkamaya dâhil olup olmayışında ihtilaf etmişlerdir.⁴³ Cumhur, “ka‘b’in yıkaması farzdır.”⁴⁴ görüşünde iken, İmam Züfer (ö. 158/775)⁴⁵ “ka‘b, farz olan yıkama hükmüne dâhil değildir”⁴⁶ demektedir.

Fakihler konu ile alakalı istidlallerini cümledeki الَى harfi ile yapmaktadırlar.⁴⁷ Cumhur, الرَّجُلُ lafzının “kalçadan parmak uçlarına kadar uzanan uzuv” olduğu,⁴⁸ الْكَعْبُ lafzının ise “ayağın iki yanında olan iki yumru kemik” olduğu kanaatindedirler.⁴⁹ Nitekim bu kelime الْعُلُوُّ (yükseklik) lafzından alınmıştır. Bundan dolayı Arap dilinde genç kızın göğüslerinin tomurcuklaştığını ifade etmek için كَعْبَتِ الْمَرْأَةِ denilir.⁵⁰ Cumhur ayrıca ayet-i kerimede lafzın الْكَعْبَيْنِ olarak ikil kullanılmasına

³⁶ İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/37; el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, 1/123.

³⁷ İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/37.

³⁸ İbn Abdilberr, *el-İstiżkâr*, 2/47-50.

³⁹ Ebû'l-Berakât el-'Enbârî, *el-İnsâf*, 2/493.

⁴⁰ İki kelimenin yan yana olmasından ötürü aynı harekeyi alması.

⁴¹ İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/37; es-Seyyûrî, *Kenzu'l-'Arfân*, 1/30.

⁴² el-Maide 5/6.

⁴³ İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/39.

⁴⁴ es-Suğdî, *en-Nutef fi'l-Fetvâ*, 18; es-Serahsî, *el-Mebsût*, 1/9; İbn Mâze, *el-Muḥîtu'l-Burhânî fi'l-Fıkhî'n-Nu'mânî*, 1/39; Mâlik b. Enes, *el-Mudevvene*, 1/130; Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Muḥammed er-Rib'î, *et-Tabsîra*, thk. Aḥmed 'Abdulkerîm Necîb, (Katar: Vizâretu'l-Evḳâf, 1432/2011), s. 35; Ebû'l-Meḥâsin Faḥrülislâm 'Abdulvâhid b. İsmâ'il b. Aḥmed er-Rûyânî eṭ-Ṭaberî, *Baḥru'l-Mezḥeb* thk. Ṭâriḳ Fethî es-Seyyid, 1/100; el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, 1/128.

⁴⁵ Ebû'l-Hüzeyl Züfer b. el-Hüzeyl b. Kays el-Anberî el-Basrî (ö. 158/775) Ebû Hanîfe'nin öğrencisi, Hanefî mezhebinin imamlarından biri. bkz: Murteza Bedir, "Züfer b. Hüzeyl", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zufer-b-huzeyl> (08.12.2020).

⁴⁶ es-Serahsî, *el-Mebsût*, 1/6; es-Suğdî, *en-Nutef fi'l-Fetvâ*, s. 18.

⁴⁷ İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/39.

⁴⁸ Ebû Bekir Aḥmed b. 'Alî er-Râzî (ö.370/981), *Şerḫu Muḥtasari't-Taḥâvî*, thk. İsmetullâh 'Inâyetullâh Muḥammed, (Dâru'l-Beşâ'ir, 1431/2010), s. 302.

⁴⁹ el-Kurtubî, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, 6/96; eṣ-Şâfiî, *el-Umm*, 2/59; Ebu'l-Me'âlî Maḥmûd b. Aḥmed b. Abdulaziz b. 'Omar b. Mâze el-Ḥanefî, *el-Muḥîtu'l-Burhânî fi'l-Fıkhî'n-Nu'mânî*, thk. Abdulkerîm Sâmi el-Cundî, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2004), 1/39; Mâlik b. Enes, *el-Mudevvene*, 1/130; Ebû Muḥammed 'Abdulvehhâb b. 'Alî, *el-İşrâf 'alâ Nuketi Mesâ'ili'l-Ḥilâf*, thk. el-Ḥabîb b. Ṭâhir, (Beyrût: 1420/1999), s. 123; el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, 1/128.

⁵⁰ el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, 1/128.

binaen her ayakta iki ka‘b’in olduğunu savunmuşlardır.⁵¹ Bu vb. kabullerle cumhur, *وَأَرْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ* ayet-i kerimesine “bacaklarınızı ayağın iki yanında olan iki yumru kemiğe kadar yıkayın” anlamını vermişlerdir. Dolayısıyla cümlede gâye, mugayyâyanın cinsinden olduğundan ayağın iki yanında bulunan iki yumru kemik Arap dili açısından yıkanma hükmüne tabi olmalıdır.

İmam Züfer’in her iki lafızla alakalı bir tarifine rastlayamasak da Serahsî, (ö. 483/1090) İmam Züfer’in bu konudaki görüşünü “*يُكَامَا هُكْمُهُ دَاهِلٌ دَغِيلٌ. نَيْتَكِيمُ أِنلَارِ غَايِيدِر. غَايِيدِرُ ايسِه فِيلِين سُون بُولْمَاسِينِن بِلْدِيرِيلْدِيغِي نُونَكَا أُولْدُغُونْدَان هُكْمِيدِه دَاهِيل دَغِيلَلِير*”⁵² şeklinde aktarmaktadır. Bu yorumdan hareketle İmam Züfer’in *الرَّجْلُ* lafzını, *الْقَدَمُ* (parmak uçlarından bileğe kadar) manasında, “*الْكَعْبُ*” ise cumhurun tercih ettiği manada “*ayağın iki yanında olan iki yumru kemik*” anlamında kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim ayağın iki yanında bulunan yumru kemikler *الْقَدَمُ* (ayak)’nun bir cüzü olmayıp, bacağıın bir bölümü olan *السَّاقُ* (baldır)’nın cüzüdür. Bunun dışındaki bir anlamın kabul edilmesi halinde İmam Züfer’in istidlali Arap dili açısından mümkün değildir. Nitekim *الرَّجْلُ* lafzını “*kalçadan parmak uçlarına kadar uzanan uzuv*” şeklinde kabul ettiğini varsaydığımızda *الْكَعْبُ* lafzı ile *الرَّجْلُ* lafzı aynı cinsten olacaktır. Böyle bir kabulde ise gâye, mugayyâyanın cinsinden olduğundan hükme dâhil olmalıdır. Buradan hareketle İmam Züfer’in yukarıdaki manaları tercih ettiğini varsaydığımızda ayet-i kerimenin meali, “*ayaklarınızı baldırlarınızın yanında olan iki yumru kemiğe kadar yıkayın*” şeklindedir. Dolayısıyla baldırlarda bulunan iki kemik ayakların bir parçası olmadığından ötürü İmam Züfer tarafından hükme dâhil olarak görülmediğini söylememiz mümkündür. Bu ise daha önce de aktardığımız gibi kimi nahiv âlimleri tarafından kabul edilen bir durumdur.⁵³ Dolayısıyla her iki istinbatın da Arap dili sınırları içerisinde olduğunu söylememiz mümkündür.

2.5. Abdestte Tertîb

Ayet-i kerimenin lafzından abdestin farzlarını Arap dili kaide ve kuralları ile istidlal eden müçtehitlerden kimileri, ayet-i kerimeden bu farzların sırayla yapılmasının da abdestin farzlarından olduğunun anlaşıldığı iddiasında iken kimileri ilgili ayet-i kerimeden bu farzın anlaşılamayacağını söylemişlerdir.⁵⁴ İmam Ebû Hanife, Süfyân Sevrî (ö. 161/778), Dâvûd ve bir rivayette İmam Mâlik,⁵⁵ “*Abdestte tertîb vacib değildir*”⁵⁶ derken, İmam Şafî, İmam Ahmed (ö. 241/855) ve Ebû Ubeyd el-Kasım (ö. 224/838), “*tertîb, abdestin vaciblerindedir*”⁵⁷ hükmünü ayet-i kerimeden istinbat etmişlerdir. Ayet-i kerimede yıkanması veya mesh edilmesi emredilen uzuvların birbirlerine vâv harfî ile atf yapılması âlimlerin her iki hükmü de istinbat etmelerine zemin hazırlamıştır.⁵⁸ Nitekim bu harf Arap dilinde “*tertîb*” manası bildirdiği gibi⁵⁹ mutlak cemi manasında da kullanılmıştır.⁶⁰ Harfin Arap dilinde kullanıldığı manaları özetleyen Murâdî (ö.749/1348), konu ile alakalı olarak şunları nakletmektedir; “*vâv harfî, Nahiv âlimlerinin cumhuruna göre mutlak cem ifade eder. قَامَ زَيْدٌ وَعَمْرُو. cümlesinden Zeyd ve Amr’ın beraber kalktığı, Zeyd’in önce veya sonra kalktığı gibi üç farklı mana anlaşılma ihtimali vardır. Sibeveyh (ö. 180/796) de bu cümlede bir karine olmadığından bu manaların her birinin anlaşılabileceğini tercih etmiştir. Kutrub (ö.318 / 930), Sa‘leb (ö. 291/ 904), Ebû Ömer ez-Zâhid (ö. 345 / 956), Raba‘î (ö. 420 / 1029), Hisâm b. Muâviye (ö. 209 / 824) ve Ebû Cafer Dineverî (ö. 289 / 902) gibi nahiv âlimlerine göre ise vâv harfî tertîb ifade etmektedir. Ferrâ (ö. 207/822) ise cem manasının anlaşılmasının mümkün olmadığı yerlerde vâv harfinin tertip ifade ettiği*

⁵¹ es-Serahsî, *el-Mebsût*, 1/9.

⁵² es-Serahsî, *el-Mebsût*, 1/6.

⁵³ Bkz: Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl*, 11/160-162.

⁵⁴ İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 2/56; Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed el-Misrî, *Muhtaşaru İhtilâfi'l-Ulemâ*, thk. Abdullâh Nezâr Ahmed, (Beyrut), 1/153.

⁵⁵ Asıl görüşü de budur. Bkn: İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, 2/15; el-Ḳurtubî, *el-Câmi‘ li-Âhkâmi'l-Ḳur‘ân*, 6/98.

⁵⁶ el-Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/16; İbn Yûnus, *el-Câmi‘ li Mesâ‘ili'l-Mudevvene*, 1/20; en-Nevevî, *el-Mecmu‘*, 1/443.

⁵⁷ el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, 1/132; Nevevî, *el-Mecmu‘*, 1/443.

⁵⁸ İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/139.

⁵⁹ el-‘Alâ‘î, *el-Fusûlu'l-Mufîde*, s. 68.

⁶⁰ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, 3/226.

görüştüğüdür. Dolayısıyla Sîrâfî (ö. 368/979) ve Fârisî (ö. 377/987) gibi bazı Basralı âlimlerin 'Basralı ve Kûfeli nahiv âlimlerinin ittifakıyla vâv harfî tertip ifade etmez' sözleri doğru değildir."⁶¹

Şafîilerin geneli ilgili hükmü, icmâ, kıyas ve Peygamber'in (sav) her zaman tertîb üzere abdest alması gibi delillerden istinbat etmiş olsalar da⁶² bazı Şafîiler, ayet-i kerimenin lafzından bu farzın anlaşıldığı iddiasında olmuşlardır. Onlara göre فَاغْتَسِلُوا (Yıkayın) emir fiilinin başında zikredilen ف (Fâ) harfinden anlaşılan atıf edatlarının tertîb bildirdiğidir.⁶³ Nitekim ف, şartın cevabının başında yer aldığındaki takip ifade eder. Dolayısıyla yüzü yıkamakla başlamanın vacip olmasına ve diğer uzuvların da zikredilen tertîb ile yıkanmasının vacip olduğuna delil olmaktadır.⁶⁴ Ancak bu şekilde bir istidlâl Şafîilerin geneli açısından kabul görmemiştir. Şafîiler, ف harfinin takip manasında olmasının vâv harfinin tertîb manasında olması için yeterli bir delil olmadığı kanaati taşımışlardır.⁶⁵ Nitekim bu istidlâl Arap dili açısından zayıf olarak görülmüştür. Çünkü Nahiv âlimlerine göre ف harfî, şart edatının cevabının başında gelip, cevap da emir veya nehiy gibi talep cümlesi olursa şart ile cevabı birbirine bağlamakta ve takip ifade etmektedir.⁶⁶ Şöyle ki, şartın cevabı إِذَا جَاءَ زَيْدٌ فَكُلُوا "Zeyd geldiğinde yiye" örneğinde olduğu gibi tek olsaydı "ف takibi ifade eder dolayısıyla namaza kalktığımızda yüzümüzü yıkamamız gerekir" diyebilirdik. Ancak şartın cevabı إِذَا جَاءَ زَيْدٌ فَكُلُوا وَاشْرَبُوا "Zeyd geldiğinde yiye ve için" cümlesindeki gibi iki veya daha fazla şeyden oluştuğunda önce yeme sonra içme eyleminin yapılması gerektiğini söylemek mümkün değildir. Bunu söyleyebilmek için cümlede bir karineye ihtiyaç vardır. Dolayısıyla örneklerde olduğu gibi cevaplardan hangisini önce yapmak bir önem arz etmemektedir.

Abdestte tertibin vacip olduğunu ayet-i kerimenin lafzından istinbat etmeyi başaran Hanbeliler ise daha güçlü deliller sunmayı başarmışlardır. Onlara göre "mesh edilmesi gereken uzvun yıkanması gereken uzuvların arasına girmesi ayette tertibin olduğunu göstermektedir"⁶⁷. Nitekim Araplar, birbirine atıf yaptıkları şeyler arasına -bir faide olmadan- onlarla aynı özellikleri taşımayan başka bir şeyi sokmazlar.⁶⁸ Dolayısıyla abdest uzuvları arasında tertip farz olmasaydı başın mesh edilmesinin en son söylenmesi Arap diline daha uygun olurdu. Ama başın mesh edilmesinin ayakların yıkanmasından önce gelmesi vâv harfinin tertîb ifade ettiğine karine olarak kabul edilmiştir. Hanefî ve bazı Malîkîler ise, vâv harfini nahiv âlimlerinin genel kabulü⁶⁹ üzerinden değerlendirerek ayet-i kerimede atıf edatını, mutlak cem manasında kabul etmişlerdir. Dolayısıyla onlara göre ilgili ayette bildirilen tüm uzuvların yıkanmasıdır. Bu kabulden hareketle ayet-i kerimeden tertibin varlığının anlaşılamayacağını kabul etmişlerdir.⁷⁰ Sonuç olarak ayetten her iki istidlâlin de Arap dili kaideleri ile yapılması mümkün olup, tüm içtihatlar dilin sınırları dışına taşmamıştır.

2.6. Abdestte Müvâlât

Müçtehitlerin ayet-i kerimede atıf harfî olan vâv üzerinden yaptıkları bir tartışma da organlarının peş peşe yıkanmasının (müvâlât) hükmüdür.⁷¹ İmam Mâlik, -meşhur kavline göre-

⁶¹ Ebû Muhammed Bedr ed-Dîn Hasan b. Kâsim b. Abdullâh el-Murâdî, *el-Cenâ'd-Dânî fî Hurûfi'l-Me'ânî*, thk. Faḥreddîn Ḳabâve - Muhammed Nedîm Fâdil, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1992), 158-159.

⁶² Şâfî'î, *el-Umm*, 2/65; Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, 1/140; Kurtubî, *el-Câmi' li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 6/98.

⁶³ el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, 1/139.

⁶⁴ Ebû Muhammed 'Abdurrahîm b. el-Ḥâsen el-İsnevî, *el-Hidâye ilâ Evhâmi'l-Kifâye*, thk. Mecdî Muhammed Surûr Bâslûm, 33.

⁶⁵ el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, 1/139.

⁶⁶ Muhammed El-Antâki, *El-Minhac fi'l-Kavaid ve'l-İrab*, (Beyrut: Dâru's-Şark el-Arabî), s.229.

⁶⁷ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Aḥmed b. Muhammed b. Ḳudâme el-Cemâ'î el-Maḳdisî, *el-Kâfi fî Fıḫhi'l-İmâm Aḥmed* (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994), 1/67.

⁶⁸ Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. İbrâhîm b. Aḥmed Bahâuddîn el-Maḳdisî, *el-'Udde Şerhu'l-'Umde*, thk. Şâlâh b. Muhammed 'Avîḍa, (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005), 29.

⁶⁹ İbn 'Aḳîl, *Şerhu İbn 'Aḳîl 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, 3/226.

⁷⁰ el-Merḡînânî, *el-Hidâye*, 1/16; İbn Yûnus, *el-Câmi' li Mesâ'ili'l-Mudevvene*, 1/20.

⁷¹ İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-Muctehid*, 1/41; Ahmet b. Hanbel, bir rivayete göre "muvâlât abdestin farzlarından" derken (İbn Ḳudâme el-Maḳdisî, *el-Muḡnî*, 1/102; Ebu'l-Ḥattâb Maḥfûz b. Aḥmed b. el-Ḥâsen el-Ḥanbelî el-Kelvezânî, *el-Hidâye 'alâ Meẓhebi'l-İmâm Aḥmed*, thk. 'Abdullaḥ Hemîm-Mâhir Yâsîn el-Faḥl, (Muessesetu Ğarrâs, 1425/2004), 1/55; Alî b. 'Aḳîl el-Baḡdâdî, *et-Tezkire fî'l-Fıḫh*, thk. Nâsır b. Su'ûd, (Riyad: Dâru İşbîlîyâ, 1422/2001), 33.) ondan yapılan diğer bir rivayette ise "muvâlâtın abdestin sünnetlerindedir" demektedir. (Muhammed b. el-Huseyn İbnu'l-Ferra', *el-*

“*unutma veya güç yetirememe gibi hallerin dışında abdestte müvâlat farzdır*”⁷² derken İmam Şafîî, kavlı kadiminde “*müvâlat farzdır*”, kavlı cedîdinde İmam Ebû Hanife gibi⁷³ “*müvâlat sünnettir*” demektedir.⁷⁴ Fakihlerin konu ile alakalı iki farklı hükme ulaşmalarının nedeni; Arap dilinde vâv harfi ile bazen, ard arda gerçekleşen olaylar, bazen de sırasız gerçekleşen olaylar birbirine atfedile bilmektedir.⁷⁵ Ayet-i Kerime’nin lafzından müvâlatın abdestin farzlarından olduğunu istinbat eden Hanbelî ve Malikî fakihleri, elde ettikleri hükümlere Arap dilinden bazı deliller sunmuşlardır. Onlara göre, “*يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ*” “*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın)*”⁷⁶ ayet-i kerimesinde إِذَا şart edatı kullanılmış, cevabı olan فَاغْسِلُوا emir fiilinin başında ise ف harfi gelmiştir. ف harfi ise ta’kib manasında olup araya fasıla koymadan peşi sıra yapmak manasını ifade eder.⁷⁷ فَاغْسِلُوا emrinin mefullerinin vâv ile birbirine atıf yapılması da onların cem’ edilmesi gerektiğini gösterir.⁷⁸ Dolayısıyla ayet-i kerimenin takdiri “*يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا هَذِهِ الْأَعْضَاءَ*” “*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman bu uzuvlarınızı yıkayın*” mealindedir.⁷⁹ Buna göre Hanbelî ve Malikî fakihleri bu uzuvların araya zaman koymadan tek bir seferde yıkanması gerektiğini anlamışlardır. Hanefî müçtehitleri ise ayet-i kerimenin lafzından abdest uzuvlarının peşi sıra yıkanmasının anlaşılmadığını savunmuşlardır.⁸⁰ Gerekçe olarak da ayetteki vâv harfinin mutlak cem’ manasını ifade ettiğini ileri sürmüşlerdir.⁸¹ Dolayısıyla cem’in meydana gelmesi yeterli olup, aralıklı veya aralıksız olması hükmü değiştirmemektedir. Şafîiler ise Arap dilinden deliller sunmaktan ziyade sünnet vb. gibi farklı deliller ile hükmü istidlâl etmişlerdir.⁸²

Sonuç

Müçtehitler fikhî hükümleri istinbat ederken birincil kaynak olarak Kur’an-ı Kerim’i kullanmışlardır. Ele aldıkları ayet-i kerimeyi kelime kelime tetkik ederek o ayetten elde edilecek hükümlerin birincil aşamasını Arap dili kaide ve kuralları ile belirlemişlerdir. Sonuçta ulaştıkları hükümde ihtilaf olmasına rağmen hüküm ile lafız arasındaki bağı hiçbir zaman koparmamışlardır.

Fakihler özellikle abdest ile alakalı farzları belirlerken konu ile alakalı ayet-i kerimenin lafzı üzerinden hükümleri belirlemişlerdir. Bunu yaparken Arap dilinin tüm imkânlarını kullanarak Arap dilinin ihtilafa imkân sağladığı yerlerde ihtilafı söz konusu olmuştur. Ancak lafzın başka bir anlama

Mesâ’ilu’l-Fıkhîyye min Kitâbi’r-Rivayeteyn ve’l-Vecheyn, thk. ‘Abdulkerîm b. Muḥammed el-Lâhîm, (Riyad: 1405/1985), 79; İbn Kudâme el-Maḥdisî, *el-Muğnî*, 1/102.)

⁷² İbn Ruşd, *Bidâyetu’l-Muctehid*, 1/41; Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. ‘Alî es-Şıkillî el-Mâzerî, *Şerhu’l-Telkîn*, thk. Muḥammed el-Muḥtâr es-Selâmî, 1/153; Ebû’l-Faḍl ‘Iyâd b. Mûsâ el-Yaḥsubî, *et-Tenbihâtü’l-Mustenbiḥa ‘alâ’l-Kutubi’l-Mudevvene ve’l-Muḥteliḥa*, thk. Muḥammed el-Veşîk, ‘Abdulmun’im Humeytî, (Beyrut: 1432/2011), 1/75; Şemsuddîn Ebû ‘Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed b. ‘Arafe ed-Desûkî, *Hâşiyetu’d-Desûkî ‘alâ’ş-Şerḥi’l-Kebîr*, 1/92.

⁷³ İbn Ruşd, *Bidâyetu’l-Muctehid*, 1/41; Ebû’l-Hüseyn Aḥmed b. Ebî Bekr Muḥammed b. Aḥmed el-Ḳudûrî, *et-Tecrîd*, thk. Muḥammed Aḥmed Serrâc-Alî Cum’a Muḥammed, (Ḳâhire: 1427/2006), 1/133; es-Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 1/56; el-Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-Şanâ’i*, 1/22.

⁷⁴ İbn Ruşd, *Bidâyetu’l-Muctehid*, 1/41; Mâverdî, *el-Hâvî’l-Kebîr*, 1/132; Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Gazzâlî, *el-Vasîṭ fi’l-Mezḥeb*, thk. Aḥmed Maḥmûd İbrahîm-Muḥammed Muḥammed Tâmr, (Ḳahire: Dâru’s-Selâm Ḳahire, 1417), 1/289; Ebû Zekeriyâ Muḥyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ravḍatu’t-Ṭâlibîn ve ‘Umdetu’l-Muḥîmîn*, thk. Zuheyr eş-Şâviş, (Beyrût: el-Mektebu’l-İslâmî, 1412/1991), 1/64.

⁷⁵ İbn Ruşd, *Bidâyetu’l-Muctehid*, 1/41.

⁷⁶ Mâide 5/6.

⁷⁷ Mansûr b. Yûnus b. Şalâhuddîn b. Ḥasen b. İdrîs el-Buhûtî el-Ḥanbelî, *Keşşâfu’l-Ḳinâ’ ‘an Metni’l-İknâ’* (Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye), 1/84.

⁷⁸ Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. İbrâhîm el-Ḥalebî, *et-Ta’lîka ‘alâ’l-Muḥarreb*, thk. Cemîl Abdullâh Avîḍa, 126.

⁷⁹ el-Ḳarâfî, *ez-Zâḥîre*, 1/271.

⁸⁰ el-Ceşşâs, *Şerhu Muḥtasari’t-Taḥâvî*, 327.

⁸¹ Ebu’l-Faḍl ‘Abdullâh b. Maḥmûd el-Mevsîlî, el-Ḥanefî, *el-İhtiyâr li Ta’lîli’l-Muḥtâr*, thk. Abdullatîf Muḥammed ‘Abdurrahmân, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1426/2005), 1/11.

⁸² Bkz: el-Mâverdî, *el-Hâvî’l-Kebîr*, 1/137.

imkân vermediği, tek bir anlamdan başka bir mananın anlaşılma imkânı olmayan yerlerde ittifak etmişler, Arap dilinin çizmiş olduğu sınırlar dışına çıkmamışlardır. Bu noktada dikkat çeken bir husus da müçtehitlerin Arap diline olan hâkimiyetleri olmuştur. Onlar gerek kelimelerin anlamlarını, gerek edatların anlam ve kullanımlarını gerekse cümledeki kelimelerinin i'rablarını titizlikle inceleyerek hükümleri istinbat etmişlerdir. Özellikle abdestin farzlarının belirlenmesinde *الْيَدُ*, *الرِّجْلُ* ve *الْكَعْبُ* lafızlarının Arap dilinde hangi manada vaz' edildiklerinin bilinmesinin son derece önem arz ettiği görülmektedir. Bu bağlamda müçtehidin bilmesi gereken ilimlerden birisinin de vaz' ilmi olduğunu söylemek mümkündür.

Yapılan içtihatlarda göze çarpan bir diğer husus ise harf-i cerlerin cümlelere yükledikleri anlam olmuştur. Bu harflerin müçtehit için lafzın manasını anlama adına son derece önemli olduğu görülmektedir. Harf-i cerler ile istidlal yapan fakihlerin bu edatları âdeta bir nahiv âlimi gibi detaylıca bilmesi, bunların kaidelerini ayet-i kerimelere uygulayarak hükümler istinbat etmesi gözden kaçmayan bir diğer önemli husustur. Ayrıca dikkat çeken bir diğer husus ise müçtehitlerin atıf edatları hakkındaki geniş bilgileri, cümlelerin i'rab tercihleri ve tüm bunlardan hareketle ayet-i kerimeye anlam yüklemeleri olmuştur.

Sonuç olarak bu çalışma ayet-i kerimelerin anlaşılması için veya onlardan fikhî hükümler istinbat edilebilmesi için Arap dilinin önemini ortaya koymaktadır. Dilin kaide ve kurallarını nahiv âlimi kadar bilmeyen bir fakihin alanında yeterli olamayacağı görülmektedir. Ayrıca yanlış veya eksik bilinen bir nahiv kuralının hükme de yansıtacağı görülmektedir. Bu bağlamda fikhî ilmine adım atmanın birinci şartı Arap dilini bilmek olduğu, fakihî müçtehit yapan birinci adımın bu alanda ileri seviyede bir bilgi birikimi olduğu görülmektedir. Bu bağlamda şu olaya temas etmekte fayda vardır. Ferrâ, Muhammed ibnü'l-Hasan eş-Şeybânî' ye (ö. 189/805) "*Kim bir ilimde (Nahv ilmi) parlarsa bütün ilimler ona kolaylaşır*" demesi üzerine aralarında soru cevap şeklinde uzun bir konuşma geçer. En sonunda Ferrâ'nın cevaplarına hayran kalan İmam Muhammed, "*Kadınların bir daha senin gibisini doğuracağını sanmam*" diye cevap verir.⁸³ İşte bu olay en azından "*Müçtehidin nahiv bilgisindeki derinliği fikhî ilmindeki derinliğini gösterir*" dememizi gerektirmektedir.

Kaynakça

- Abdulvâhid er-Rûyânî. Ebû'l-Mehâsin Faḥrülislâm 'Abdulvâhid b. İsmâ'îl b. Aḥmed er-Rûyânî eṭ-Ṭaberî. *Baḥru'l-Mezḥeb*. nşr. Ṭâriḳ Fethî es-Seyyid. I-XIV. 2009.
- Abdurrezzâk. Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî. *el-Muṣannef*. nşr. Ḥabîburrahmân el-'Azamî. I-XI. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403.
- Aḥmed b. Ḥanbel. Ebû 'Abdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî. *el-Mesa'îl - Rivâyetu Ebî Dâvûd es-Sicistânî*. nşr. Ebû Mu'âz Ṭâriḳ b. 'Avḍillâh b. Muḥammed. Mısır: Mektebetu İbn Teymiyye, 1420/1999.
- 'Alâ'uddîn es-Semerḳandî. Ebûbekir Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Aḥmed. *Tuḥfetu'l-Fuḳahâ'*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994.
- Alî es-Şa'îdî. Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. Aḥmed b. Mukrim el-'Adevî. *Hâşiyetu'l-'Adevî 'alâ Kifâyeti't-Ṭâlibi'r-Rabbânî*. nşr. Yûsuf eş-Şeyḫ Muḥammed el-Biḳâ'î. I-II. Beyrût: Dâru'l-Fikr, y.y.
- el-Antâki. Muhammed. *El-Minhac fi'l-Kavaid ve'l-'İrab*. Beyrut: Dâru's-Şark el-Arabî.
- Bedir. Murteza. "Züfer B. Hüzeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Mart 2021).
- Bahâuddîn el-Maḳdisî. Ebû Muḥammed 'Abdurrahman b. İbrâhîm b. Aḥmed. *el-'Udde Şerhu'l-'Umde*. nşr. Şalâh b. Muḥammed 'Avîda. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Bedruddîn el-'Aynî. Ebû Muḥammed Maḥmûd b. Aḥmed. *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*. I-XIII. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420/2000.
- el-Buhûtî. Mansûr b. Yûnus b. Şalâhuddîn b. Ḥasen b. İdrîs el-Ḥanbelî. *Keşşâfu'l-Ḳinâ' 'an Metni'l-'İḳnâ'*. I-VI. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Cemâleddîn b. Hişâm. Ebû Muḥammed Abdullâh b. Yûsuf b. Aḥmed b. 'Abdullâh İbn Yûsuf Cemâleddîn İbn Hişâm. *Muḡni'l-Leḫib 'an Kutubi'l-'E'ârib*. nşr. Dr. Mâzin el-Mubârek- Muḥammed 'Alî Ḥamdullâh. Dimeşq: Dâru'l-Fikr, 1985.

⁸³ eş-Şâtîbî, İbrâhîm b. Mûsâ el-Laḥmî el-Ġirnâṭî, *el-Muvâfaḳât*, thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Ḥasen es-Selmân, Dâru İbn 'Affân, 1417/1997, 1/117-118.

- el-Ceşşâs. Ebû Bekir Ahmed b. Alî er-Râzî, *Şerhu Muhtaşari't-Taḥâvî*. nşr. İsmetullâh 'Inâyetullah Muhammed. Dâru'l-Beşâ'ir, 1431/2010.
- ed-Desûkî. Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. 'Arafe ed-Desûkî. *Hâşiyetu'd-Desûkî 'alâ's-Şerhî'l-Kebîr*. I,IV.
- Ebû Ḥayyân. Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Ḥayyân Eşîru'ddîn el-Endelusî. *et-Tezyîl ve't-Tekmil fi Şerhi Kitâbi't-Teshîl*. nşr. Ḥasen Hindâvî. I-XI. Dimeşk.
- Ebû Ḥayyân. Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Ḥayyân Eşîru'ddîn el-Endelusî. *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fi't-Tefsîr*. nşr. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd, 'Alî Muhammed Mu'avviḍ, Beyrut: 1422/2001.
- Ebû Ya'la el-Ferrâ'. Muhammed b. el-Huseyn İbnu'l-Ferra. *el-Mesâ'ilu'l-Fıkhîyye min Kitâbi'r-Rivayeteyn ve'l-Vecheyn*. nşr. 'Abdulkerîm b. Muhammed el-Lâhim. Riyad: 1405/1985.
- el-Gazzâlî. Ebû Ḥâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Vasîṭ fi'l-Mezheb*. nşr. Ahmed Maḥmûd İbrahîm-Muhammed Muhammed Tâmr. I-VII. Kahire: Dâru's-Selâm Kahire, 1417.
- el-Harerî. Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Alevî. *Tefsîru Hadaiki'r-Ravhi ve'r-Reyhan Fi Ravabi ulûmi'l-Kur'ân*. Mekke: Dar Tug ve Necah.
- el-Ḥiraķî. Ebû'l-Kâsım 'Omer b. el-Ḥuseyn. *Muhtaşaru'l-Ḥiraķî*. Dâru's-Şahâbe li't-Turâs, 1413/1993.
- İbn 'Abdilberr. Ebû 'Omer Yûsuf b. 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Abdilberr en-Nemerî. *el-İstizkâr*. nşr. Sâlim Muhammed 'Aṭâ, Muhammed 'Alî Mu'avviḍ. I-IX. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn 'Abdilberr. Ebû 'Omer Yûsuf b. 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Abdilberr en-Nemerî. *İhtilâfu Akvâli Mâlik ve Aşâbih*. nşr. Ḥamîd Muhammed Laḥmar. 2003.
- İbn 'Akîl. Abdullâh b. Abdurrahman el-'Akîlî el-Hemedânî el-Mışrî. *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik*. (nşr.), , 1400/1980.
- İbn 'Akîl. 'Alî b. 'Akîl el-Bağdâdî. *et-Tezkire fi'l-Fıkh*. nşr. Nâsır b. Su'ûd. Riyad: Dâru İşbilyâ, 1422/2001.
- İbn Ḥazm. Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed el-Endelusî. *Merâtibu'l-İcmâ' fi'l-İbâdât ve'l-Mu'âmelat ve'l-İtikâdât*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Ḥazm. Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed el-Endelusî. *el-Muḥallâ bi'l-Âşâr*. nşr. 'Abdulğaffâr Suleyman el-Bundârî. I-XII. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1424/2002.
- İbn Kâsım el-Murâdî. Ebû Muhammed Bedr ed-Dîn Ḥasan b. Kâsım b. 'Abdullâh. *el-Cenâ'd-Dânî fi Hurûfi'l-Me'ânî*. nşr. Faḥreddîn Kaḇâve - Muhammed Nedîm Fâdil. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1992.
- İbn Kudâme el-Maḥdisî. Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemâ'îlî. *el-Kâfî fi Fıkhî'l-İmâm Ahmed*. I-IV. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994.
- İbn Ruşd. Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ruşd el-Ḳurṭubî. *Bidâyetu'l-Muctehid ve Nihâyetu'l-Muḥteşid*. nşr. Mâcid Hamvî. I-IV. Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 1416/1995.
- İbn Ruşd el-Cedd. Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ruşd el-Ḳurṭubî. *el-Muḥaddimâtu'l-Mumehhidât*. nşr. Muhammed Ḥuccî. I-III. Beyrût: 1408/1988.
- İbn Mâze. Ebu'l-Me'âlî Maḥmûd b. Ahmed b. Abdulaziz b. 'Omar b. Mâze el-Ḥanefî. *el-Muḥîṭu'l-Burhânî fi'l-Fıkhî'n-Nu'mânî*. nşr. 'Abdulkerîm Sâmi el-Cundî. I-IX. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İbnu'n-Neḥḥâs. Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İbrahîm el-Ḥalebî. *et-Ta'lika 'alâ'l-Muḥarreb*. nşr. Cemîl 'Abdullâh 'Avîda. 1424/2004.
- İbn Yûnus, Ebû Bekr Muhammed b. 'Abdullâh b. Yûnus eŞ-Şikillî (ö. 451/1059), el-Câmi' li Mesâ'ili'l-Mudevvene , 1434/2013.
- el-İsnevî. Ebû Muhammed 'Abdurrahîm b. el-Ḥasen. *el-Hidâye ilâ Evhâmi'l-Kifâye*. nşr. Mecdî Muhammed Surûr Bâslûm. 2009.
- Kâdî 'Abdulvehhâb. Ebû Muhammed 'Abdulvehhâb b. 'Alî. *et-Telkîn fi'l-Fıkhî'l-Mâlikî*. nşr. Ebî 'Uveys Muhammed el-Ḥasanî et-Ṭavvânî. I-II. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Kâdî 'Abdulvehhâb. Ebû Muhammed 'Abdulvehhâb b. 'Alî. *el-İşrâf 'alâ Nuketi Mesâ'ili'l-Hilâf*. nşr. el-Ḥabîb b. Ṭâhir. I-II. Beyrût: 1420/1999.

- el-Kâdî 'İyâd, Ebû'l-Faḍl 'İyâd b. Mûsâ el-Yaḥşubî. *et-Tenbihâtu'l-Mustenbiṭa 'alâ'l-Kutubi'l-Mudevvene ve'l-Muhteliṭa*. nşr. Muḥammed el-Veşîḳ, 'Abdulmun'im Humeytî. I-III. Beyrut: 1432/2011.
- el-Ḳarâfî, Ebu'l-'Abbâs Aḥmed b. İdrîs. *ez-Zahîre*. nşr. Muḥammed Haccî. I-XIV. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1994.
- el-Kâsânî. 'Alâ'uddîn Ebûbekir b. Mes'ûd b. Aḥmed el-Ḥanefî. *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fî Tertîbi's-Şerâ'i'*. I-VII. Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1406/1986.
- el-Kelvezânî. Ebu'l-Ḥattâb Maḥfûz b. Aḥmed b. el-Ḥasan el-Ḥanbelî. *el-Hidâye 'alâ Mezhebi'l-İmâm Aḥmed*. nşr. 'Abdullaṭîf Hemîm-Mâhir Yâsîn el-Faḥl. Muessesetu Ğarrâs, 1425/2004.
- El-Keşnâvi. Ebu Bekr b. Hasan. *Eshelül Medârik Şerhu İrşadis Salik fî Mezhebi İmamîl Eimmeti Malik*. II. Lübnan: Dâru'l-Fikr.
- el-Kirmânî. Ebû Muḥammed Ḥarb b. İsmâ'îl b. Ḥalef. Mesâ'ilu Ḥarb b. İsmâ'îl el-Kirmânî. nşr. Muḥammed b. 'Abdullâh. Beyrut: Muessesetu'r-Reyyân, 2013.
- Ḳudûrî. Ebû'l-Huseyn Aḥmed b. Ebî Bekr Muḥammed b. Aḥmed el-Ḳudûrî. *Muhtaşaru'l-Ḳudûrî fî'l-Fıkhî'l-Ḥanefî*. nşr. Kâmil Muḥammed Muḥammed 'Uveyḍa. 1418/1997.
- Ḳudûrî. Ebû'l-Huseyn Aḥmed b. Ebî Bekr Muḥammed b. Aḥmed el-Ḳudûrî. *et-Tecrîd*. nşr. Muḥammed Aḥmed Serrâc- Alî Cum'a Muḥammed. I-XII. Kâhire: 1427/2006.
- el-Ḳurtubî. Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḥazrecî. *el-Câmi' li-Âḥkâmî'l-Ḳur'ân*. nşr. Hişâm Semîr el-Buḥârî. Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kutub, 1423/2003.
- el-Laḥmî. Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Muḥammed er-Rib'î. *et-Tabşira*. nşr. Aḥmed 'Abdulkerîm Necîb. Katar: Vizâretu'l-Evḳâf. 1432/2011.
- Mâlik b. Enes. Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Mudevvene*. I-IV. Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1415/1994.
- el-Mâverdî. Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Muḥammed el-Basrî. *el-Hâvî'l-Kebîr fî Fıkhî Mezhebi'l-İmâmî's-Şâfi'î*. nşr. 'Alî Muḥammed Me'ûd-'Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûd. I-XIX. Beyrut: Dâru'l-Kutubil-'İlmiyye, 1419-1999.
- el-Mâzerî. Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Alî eš-Şıkillî. *Şerhu't-Telkîn*. nşr. Muḥammed el-Muḥtâr es-Selâmî. I-V. 2008.
- el-Merġînânî, Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. Ebûbekr el-Ferġânî. *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mubtedî*. nşr. Ṭallâl Yûsuf. I-IV. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Turâşî'l-'Arabî.
- el-Mevsîlî, Ebu'l-Faḍl 'Abdullâh b. Maḥmûd el-Ḥanefî. *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muḥtâr*. nşr. 'Abdullaṭîf Muḥammed Abdurrahmân. I-V. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1426/2005.
- el-Meydânî. 'Abdulġanî b. Ṭâlib b. Ḥammâde b. İbrâhîm el-Ġanîmî ed-Dimeşķî el-Meydânî el-Ḥanefî. *el-Lubâb fî Şerhi'l-Kitâb*. nşr. Muḥammed Muḥyiddîn 'Abdulḥamîd. I-IV. Beyrût.
- en-Nefrâvî. Aḥmed b. Ġânim b. Sâlim el-'Ezherî el-Mâlikî. *el-Fevâkihu'd-Devvânî 'alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Ḳayravânî*. II. Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- en-Nesefî. Ebû'l-Berekât Hafızüddîn Abdullah b. Aḥmed b. Mahmud. *Keşfü'l-Esrar Şerhu'l-Musannef ala'l-Menar ma'a Şerhi Nuri'l-Envar ala'l-Menar*. II. Darü'l-Kütübî'l-'İlmiyye.
- en-Nevevî. Ebû Zekerıyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref. *Ravḍatu't-Ṭâlibîn ve 'Umdetu'l-Muftîn*. nşr. Zuheyr eš-Şâviş. I-XII. Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmî, 1412/1991.
- en-Nevevî. Ebû Zekerıyyâ Yaḥyâ b. Şeref. *el-Mecmu' Şerhu'l-Muhezzeb*. Dâru 'Âlemi'l-Kitâb, 1423/2003.
- es-Seraḥsî. Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme. *el-Mebsût*. nşr. Ḥalîl Muḥyiddîn el-Meyyis. I-XXX. Beyrût: 1414/1993.
- es-Seraḥsî. Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme. *Usûlu's-Seraḥsî*, I-II. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1414/1993.
- es-Seyyûrî. Ebû 'Abdullâh el-Mıḳdâd b. 'Abdullâh e-Fâḍil. *Kenzu'l-'Arfân fî Fıkhî'l-Ḳur'ân*. I-II.
- es-Suġdî. Ebu'l-Ḥasan 'Alî b. el-Huseyn b. Muḥammed el-Ḥanefî. *en-Nutef fî'l-Fetvâ*. nşr. Şalâhuddîn en-Nâhî. Ammân/Beyrût: Dâru'l-Furḳân/ Muessesetu'r-Risâle, 1404/1984.
- es-Suyûtî. Celâlu'd-Dîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Mu'tereku'l-Akrân fî İ'câzi'l-Ḳur'ân: İ'câzu'l-Ḳur'ân ve Mu'tereku'l-Akrân*. I-III. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1408/1988.

-
- eş-Şâfi'î. Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İdrîs. *el-Umm*. nşr. Rif at Fevzî 'Abdulmuṭṭalib. I-XI. Dâru'l-Vefâ, el-Mansûre, 1422/2001.
- eş-Şâṭibî. İbrâhîm b. Mûsâ el-Laḥmî el-Ġirnâfî. *el-Muvâfaqât*. nşr. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Ḥasen es-Selmân. I-VII. Dâru İbn 'Affân, 1417/1997.
- eş-Şeybânî. Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. el-Ḥasen. *el-Asl, Mukaddime*. nşr. Muḥammed Boynukalın. I-XII. Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 2012.
- eṭ-Ṭahâvî. Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed el-Mısırî. *Muḥtasaru İhtilâfî'l-'Ulemâ'*. nşr. 'Abdullâh Neżîr Aḥmed. I-V. Beyrut.